

ЗМЕСТ

Некалькі слоў ад аўтара	3
Нарыс Паўночнае Беларусі	5
Шляхціц Завальня	16
Апавяданне першае	24
Пра чарнакніжніка і пра цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем . . .	24
Апавяданне другое	51
Зухаватыя ўчынкі	51
Апавяданне трэцяе	70
Вужачая карона	70
Апавяданне чацвёртае	78
Ваўкалак	78
Успаміны пра наведванне роднага краю	93
Полацак	100
Рыбак Родзька	106
Кавалёва Аўгіня	121
Апавяданне пятае	123
Радзімы знак на вуснах	123
Сляпы Францішак	137
Апавяданне шостае	141
Плачка	141
Сын Буры	154
Бура	158
Арганісты з Расонаў	167

Апавяданне сёмае	169
Вогненныя духі	169
Куцця	189
Думкі самотніка	192
Госці ў хаце Завальні	199
Твардоўскі і вучань	200
Апавяданне восьмае	205
Белая сарока	205
Апавяданне дзвянтае	219
Пакутны дух	219
Вечар перад Новым годам	226
Апавяданне дзясятае	230
Валасы, якія крычаць на галаве	230
Цыган Базыль	253
Апавяданне адзінаццатае	258
Жабер-трава	258
Яснасць на небе	267
Таварыш у падарожжы	269
Рада	279
Падарожныя	283
Апавяданне дванаццатае	285
Стагадовы стары і чорны госць	285
Апавяданне трынаццатае	296
Чараўнік ад прыроды і кот Варгін	296
Апавяданне чатырнаццатае	311
Дзіўны кій	311
Гаспадарчыя клопаты	318
Арганісты Андрэй	320
Ад'езд	324
Каментары	327

Нарыс Паўночнае Беларусі

Той, хто падарожнічае з поўначы ў бок Беларусі, бачыць перад сабою велізарныя вёскі накшталт мястэчак, белыя мураваныя цэрквы і камяніцы двароў*, шырокія засеяныя палі, сям-там невялічкія хваёвыя бары або бярозавыя гаі, чуе няраз працяглы і гучны спеў селяніна, які далёка, наколькі сягае вока, разносіцца па палях або пералятае горы і даліны з мелодыйяй пастухоўскага ражка. У нядзелю, калі сонца набліжаецца да захаду, сустракае ён вясковых дзяўчат у святочных паркалёвых, а часам і ў яд-вабных сарафанах у атачэнні юнакоў-залётнікаў; водзяць яны карагоды, спяваючы народныя песні, а старыя, седзячы на прызбах, разважаюць пра мінулыя і сённяшнія часы...

Аднак калі ён набліжаецца да межаў Себежа і Невеля, то бачыць перад сабою разлеглыя цёмныя бары, якія, быццам хмары, навісаюць на далаглядзе, паміж лясоў — саламяныя стрэхі бедных жыхароў; дзе-нідзе ягоны позірк сустракае вытырклы паміж хвоямі жалезны крыж пакрытае мохам каплічкі, перад дзвярыма якой на двух хваёвых слупах вісяць або два, або тры званы; навокал раскіданы магільныя крыжы і камяні. Рэдка натрапіш там на прыстойна збудаваны панскі дом; няшмат і касцёлаў такіх, дзе можна было б бачыць густ архітэктара або выдаткі багатага фундатара; і гэты выгляд зямлі, змрочны

*Гэтак тамтэйшы люд называе мураваныя дамы маэнткаў. (Тут і далей — заўвагі Яна Баршчэўскага.)

і дзікі, пачынаючыся ад рэчкі Ловаць, сягае да берагоў Дзвіны, дзе канчаюцца Палата і Дрыса.

На ўсім гэтым абшары вузкія камяністыя дарогі, пераразаючы гарыстыя мясціны і мінаючы дзікія берагі азёраў, хаваюцца ў барах. У бедных вёсках у святочныя і будзённыя дні заўсёды пануе нейкая панурая цішыня; рэдка адгукнецца песня жняца або ратая, і па гэтым спевае можна лёгка зразумець яго заклапочаныя думкі, бо няўрод часта ашуквае тут надзеі працавітага земляроба...

У гэтых краях прайшлі дзіцячыя мае гады. Тут я пасля таго, як разлучыўся з маладымі сваімі таварышамі па Полацкай акадэміі¹, не могучы мець пры сабе іншых кніг, апрача некалькіх лацінскіх і грэцкіх класікаў, блукаў у прыемных марах дзе-небудзь у цёмным бары або па бязлюдным беразе возера; любіў чытаць у кнізе прыроды, калі вечаровай парою адкрыецца старонка, на якой мільёнамі зіхоткіх угары зорак напісана Божая Усемагутнасць. На зямлі, пакрытай безліччу раслін і жывёл, я чытаў пра Міласэрнасць і Волю Творцы. Гэтая кніга прыроды вучыла мяне сапраўднай паэзіі, сапраўдным пачуццям лепей, чым сённяшнія гаваркія крытыкі, якія чужыя пачуцці і розныя здольнасці, дадзеныя чалавеку ад Бога, хочуць, быццам фрак, перашыць на сваю фігуру.

Апавяданні старых пра розныя здарэнні ў іх народных аповесцях, якія перайшлі з вуснаў у вусны са старадаўніх часоў, былі для мяне гісторыяй гэтае зямлі, характару і пачуццяў беларусаў.

Пасля таго як лёс закінуў мяне ў далёкія мясціны, як жа часта самотныя думкі мае з берагоў Нявы вяртаюцца ў гэты край, дзе прайшлі лепшыя гады майго жыцця, дзе столькі мілых успамінаў малюе мне памяць! Успамінаю недалёкія ад Невеля ваколіцы Рабшчызны², дзе прырода ўзняла высокія горы, быццам паверхі велізарных гмахаў, якія стагоддзі пакрылі цемнем лясоў, а іншыя ззяюць залатым пяском на пагодлівым сонцы. Якія там разнастайныя краявіды, якія цудоўныя малюнкi! Калі хто, вандруючы па гэтым краі, узышоў на вяршыню Пачаноўскае гары³ і глядзеў на дзікія ваколіцы, што ляжаць навокал, дык бачыў, як азёры тут і там, нібы люстэркі, адбіваюць дзённы прамень, а над іх берагамі дрэмлюць густыя лясы, як дзе-нідзе па схілах чарнеюць бедныя сялянскія хаціны; але не ўбачыш тут нідзе ні гарадскіх муроў, ні вежаў старога замка. Там чалавек забывае пра свет. Не гучаць там спрэчкі французскае палаты ў справе Егіпта і Турцыі⁴, не чуваць там пра англійскі парламент⁵, пра вайну з кітайцамі⁶, не гамоняць там ні пра чыгункі⁷, ні пра дзівосную вынаходку Дагера⁸. І толькі голас пастушка, стрэл паляўнічага ў лесе або вецер, што гойсае ў вяршалінах пушчы, парушаюць на хвіліну цішыню ваколіцы...

Бліжэй да Полацка возера Нешчарда на некалькі міль⁹ залівае абшар, падмывае хвалямі ўзбярэжных пясчаныя горы, на поўдзень — шырокія паплавы, усеяныя купамі лазняку; сям-там рэчкі, бегучы здалёк сярод чароту, хаваюцца ў разліве азёрнае вады. Там вясна —

рай; самыя розныя птушкі, здаецца, збіраюцца з усіх канцоў свету; тысячы розных меладычных, дзікіх і чулівых галасоў адгукаюцца над вадою па лугах і лясах: энк зязюлі, пошчак салаўёў, голас бугая ў чароце, рэзкія крыкі качак... Гэтая дзівосная суладнасць і гэты канцэрт прыроды пераносілі мае ўяўленні ў нейкі чарадзейны край.

І цяпер гэтыя мясціны, дзе ў маленьстве я бачыў столькі цудаў прыроды, гэтыя гаі, гэтыя зялёныя берагі Нешчарды малююцца ў маёй памяці, нібы сад, бачаны ў сне. Прыгадваю народныя апавяданні пра гісторыю гэтага краю, пра горы, дрэвы, Нешчарду, якія ходзяць сярод людю; і хоць у ягоных апавяданнях цяжка знайсці поўную праўду, аднак можна бачыць нейкі след мінуўшчыны гэтага краю, бо яшчэ дагэтуль у некаторых мясцінах можна назіраць валы, узнятыя чалавечаю рукою; гэта, бясспрэчна, сляды ваенных дзеянняў, пра якія не ўспамінаў аніводзін гісторык. Часам погляд сустракае курганы, пакрытыя лесам. Можа, у ценю шумлівых хвояў спачывае там які-небудзь ваяўнік, імя якога даўно забытае. Я няраз чуў аповеды простага людю пра даўнія войны, але да іх столькі дамешана казак і цудаў, што ледзьве застаўся слабы след мінуўшчыны, без імёнаў дзейных асоб. Распавяду адно народнае паданне гэтае ваколіцы.

На паўднёвым баку возера Нешчарда ёсць гара, да якое з трох бакоў падступае вада, на той гары — маленькі драўляны касцёлак і некалькі хвояў. Там часта знаходзяць у пяску сцёртыя стагоддзямі срэбныя манеты, шкляныя прад-

меты, які выкарыстоўваліся як упрыгожанні, іржавыя рэшткі разнастайнае старасвецкае зброі. Кажуць, на той паўвыспе быў некалі горад. Аднак чый горад, хто ў ім уладарыў, — невядома. Тамтэйшы люд, які жыве ў аддаленых лясістых ваколіцах, доўга не ведаў нападаў розных плямёнаў, што блукалі ў тым краі дзеля рабунку. Праз пэўны час страшны волат, якога звалі *Княжа*¹⁰, прываблены да берагоў Нешчарды надзей на багаты рабунак, аблажыў з велізарнай хеўраю разбойнікаў гэты горад, адужаў слабую абарону, абрабаваў дамы, пазабіваў жыхароў, у касцёлах паабдзіраў абразы і забраў ахвяравальны посуд; нават касцёл зруйнаваў, а званы ўтапіў у возеры і з натоўпам сяброў атабарыўся ў спустошаным горадзе. Аднак Бог дзівосным чынам абвясціў сваю кару блюзнерцам. Званы, затопленыя на дне возера, штодзень на захадзе і ўсходзе сонца абуджалі глухое маўчанне на дзікіх берагах Нешчарды так, што птушкі, напалоханыя енкам гэтага звону, уцяклі паветранымі шляхамі, а сарны і ласі, дрыжучы ад страху, пахаваліся ў далёкіх барах. Апоўначы лятала чума, падобная да чорнага шара, і дзе яна дакранулася да сцяны, з гэтага дому ўжо ніхто не выходзіў жывы, і такім чынам вымерла ўся дружна *Княжа*; сам ён, перапалоханы, пакінуўшы ўсе багацці, закапаныя ў гары, уцёк з некалькімі сябрамі, але недалёка за возерам яго напаткала смерць. Народ і зараз паказвае аграмадны курган, які называецца *Магілай Княжа*.

Шмат і іншых паданняў кружыць у тым краі сярод простага люду; у многіх з іх згадваюцца

гістарычныя выпадкі, іншыя ж — болей плён фантазіі ды меланхалічнага духу, што вызначае жыхара гэтых дзікіх і лясістых ваколіц; ад прыроды ён здольны да жвавае думкі, уяўленне яго стварае дзіўныя малюнкi. Асобныя з тамтэйшых народных паданняў я перадаў у баладах, змешчаных у трох томiках альманаха «Niezabudka», а менавіта: «Дзявочая крыніца», якая знаходзіцца на поўнач ад горада Полацка, схаваная ў ценю адвечных лясоў; «Дзве бярозы», якія і цяпер люд паказвае непадалёку ад берагоў возера Шэвіна; «Курганы»; «Русалка» ўзятая з песні чараўніцы, якая, сумуючы па сваім каханым, спявае:

*Гусанькі, лябёдэнькі,
Скiньця мне по пёрэчку,
Я з вамi полечу.*

Бываюць тут часамi ў нядзелю кірмашы; люд збіраецца з навакольных вёсак у касцёл. Там на могілках можна бачыць сцэны, якія наводзяць на душу смутак. Вось удава з малымi дзецьмi ля драўлянага крыжа, які стаіць над магілаю яе мужа, а там сірата над магілаю бацькоў выказваюць сваю журбу голасам, які раздзірае сэрца; калі хто наблізіцца да іх і падслухае іхнія словы, — яны зайздросцяць мёртвым, і гэтыя слёзныя скаргі, здаецца, працялі б і каменныя грудзі.

Пасля набажэнства ўсе збіраюцца ў адным месцы, дзе-небудзь паблізу карчмы; тут з'яўляецца некалькі жыдкоў¹¹ са стужкамі,

іголкімі і рознымі блішчастымі аздобамі для строяў; падае голас адмысловая беларуская дуда. Распачынаецца музыка пад адкрытым небам; малады хлопец і сівы дзед, падхмеленыя гарэлкаю, скачуць да поту, іх радасць часта пераходзіць межы прыстойнасці. А журботныя плачкі, якія нядаўна заліваліся слязьмі над магілаю мужа і бацькі, скачуць пад мелодыю дуды:

*Слава тебе, Хрыстэ Цару,
Что мой муж на цмэнтару,
І бяды позбылася,
І гарэлки напілася.*

Або таксама:

*Калі ж тая серада прашла,
Як ня ейшы на прыгон пашла,
Весь дзень жала, ня лянілася,
Злому Войту пакланілася;
А цяпер жа ні а чом тужыць,
І Войт п'яный у карме ляжыць.*

У большасці песень гэтага народа, як у словах, так і ў мелодыі, ёсць нешта меланхалічнае, і нават вясельныя песні, дзе маладым зычаць шчаслівага супольнага жыцця, маюць у сабе нейкае пачуццё смутку, як быццам яны не давяраюць будучаму лёсу на гэтай юдолі плачу... Але вясельныя абрады адметныя рыцарскім запалам; малады, перш чым стаць ля парога бацькоў нарачонае, прывучае свайго каня не баяцца агню і кідацца ў полымя, а пасля такое падрыхтоўкі,

сбраўшыся ехаць да свае нарочонае, ён і яго дружина надзяваюць чырвоныя шапкі, звешваюць на грудзі чырвоныя хусткі ды імчацца праз горы да дому, дзе іх чакаюць нявеста і госці. Перад варотамі яны спыняюцца; салома шугае полымем, ён і дружина пераскокваюць яе наўскач на ўдалых конях, але і тут яшчэ запаленыя пучкі саломы, якія кідаюць коням у вочы, не дазваляюць заехаць у адчыненыя вароты; яны адольваюць усе перашкоды; малады са схіленай галавою ўваходзіць у хату, сядзе пры сталае, чуецца песня «*Баслоў Бох вяселе іграць*»*, і тут пачынаецца дабраславенне маладых і вясельны балі. Але ў часе таго балю здараюцца розныя незвычайныя выпадкі.

Беларусь, як і іншыя народы, памятае яшчэ асобных сваіх міфалагічных багоў. Русалкі, калі жыта красуе ў полі, з распушчанымі доўгімі валасамі гушкаюцца на бярозах і спяваюць песні; іхні смех адгукаецца ў глыбіні лясоў і трывогай працінае тых, хто збірае грыбы або ягады. Лясны бог — пан дзікіх пустэчаў; каб чалавечы зрок не мог яго ўгледзець, ён у размаітых постацях хаваецца ў сваіх уладаннях; мінаючы лугі, так змяншаецца, што яго нельга ўбачыць у густой траве; ідучы праз бары, раўняецца з самымі высокімі хваінамі. Ён апякун звяроў і лясных птушак. Кажуць, што бачылі велізарныя чароды вавёрак, якіх Лясны бажок перапраўляў з аднаго бору ў другі; ён рабіў гэта, каб выратаваць іх ад агню, бо прадбачыў, у якім баку выбухне пажар.

* Дабраславі, Божа, сватанне, бяседу вясельную.